

**KÜR-ARAZ OVALIĞININ
MÜASİR EKOCOĞRAFİ PROBLEMLƏRİNƏ DAİR****Ş.B.XƏLİLOV**
Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycanın uzun illər mühüm suvarma əkinçiliyi və qışlaq regionu kimi tanınan Kür-Araz ovalığında 20-25 il əvvəl başlamış durğunluq illərində ekocoğrafi vəziyyət xeyli gərginləşmişdir. Şoranlaşmış torpaqların sahəsi 400 min hektarı keçmiş, bir çox yerlərdə bitki örtüyü deqradasiyaya uğramış, göl-bataqlıq komplekslərində suyun duzluluğu çoxalmış və s. arzuolunmayan proseslər baş vermişdir.

Kür-Araz ovalığına Cənubi Qafqazın şərqində Kür və Araz çaylarının aşağı axarları arasında qalan ərazilər, Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarına qədər uzanan düzlər daxildir. Ovalıq şimalda Bozdağ, şimali-şərqdə Ləngəbiz silsilələri, qərbdə Kiçik Qafqaz dağlarının ətəkləri, cənubi-şərqdə Talış dağları və Lənkəran ovalığı, şərqdə isə Xəzər dənizi ilə əhatə olunmuşdur. Mingəçevir su anbarından Xəzər dənizinədək uzunluğu 250 km, ən geniş yerdə eni 150 km-dir. Sahəsi 22,5 min km² olub, Azərbaycan Respublikası ərazisinin 1/4-dən çoxunu təşkil edir. Kür və Araz çayları ovalığı 5 hissəyə ayırır: Şirvan, Qarabağ, Mil, Muğan və Salyan düzləri. Ovalığın şərq və mərkəzi hissələri okean səviyyəsindən aşağıda yerləşmişdir. Ən alçaqda yerləşən sahələr Xəzər dənizinin sahilləridir (-27m). Əsasən hamar səthə malik olan ovalığın relyefində Kür və Araz çaylarının qədim yataqları, bir sıra çökəklik və çalalar, Kür çayı sahillərində bəndlər, alçaq tirələr və s. mikrorelyef formaları da az deyildir. Şirvan düzünün şimal hissəsində Qaraməryəm tirəsi, cənubi-şərq Şirvan düzənliyində alçaq tirələr və palçıq vulkanları var. Qarabağ və Mil düzlərində yağın eroziyası inkişaf etmişdir. Dağ çayları olan Turyançay, Göyçay, Girdimançay, Qarqarçay və s. ovalığa çıxdığı yerlərdə gətirmə konusları yaratmışlar. Geoloji quruluşuna görə Kür-Araz ovalığı tektonik çökmə sahəsində meydana gələn akkumulyativ düzənlikdir. Onun səthində şərqdə dəniz çöküntüləri, Kür və Araz çayları boyunca allüvial-prolüvial və bəzən dellüvial çöküntülər yayılmışdır. Ovalıq yayı quraq keçən mülayim-isti yarımsəhra və quru-çöl iqliminə malikdir. Orta temperatur yanvarda 1-4⁰, iyulda isə 25⁰ + 28⁰-dir.

Orta illik yağıntının miqdarı Xəzər dənizi sahillərində və ona yaxın ərazilərdə 200-230 mm, şimalda və qərbdə 400 mm-ə çatır. Çaylarının əksəriyyəti Kür hövzəsinə aiddir. Onların suyundan suvarmada geniş istifadə edildiyindən bəziləri yayda mənşəbə çatmırlar. Suvarma kanallarının uzunluğu 30000 km-dən artıqdır. Magistral suvarma kanalları olan Mingəçevir su anbarından başlayan Yuxarı Qarabağ kanalının uzunluğu 175 km, su buraxma qabiliyyəti 130 m³/san, suvardığı torpaq-

ların sahəsi 85 min ha, Yuxarı Şirvan kanalının müvafiq olaraq 126 km, 78 m³/san və 127 min hektardır. Araz çayındakı su qovşaqlarından (Mil-Muğan, Bəhrəmtəpə) başlayan Baş Mil (38 km, 93 m³/san və 64 min ha) və Baş Muğan (37 km, 55 m³/san və 140 min ha) kanalları da magistral suvarma kanallarıdır. Onların hər birindən onlarla digər kanallar və arxlar ayrılır.

Ovalıqda qrunnt suları hər yerdə şordur. Onların səviyyəsini aşağı salmaq məqsədilə kollektor-drenaj şəbəkəsi yaradılmışdır.

Əsas kollektorlar Baş Şirvan, Mil-Qarabağ, Muğan-Salyan və s. kollektorlardır. Kollektor drenaj şəbəkəsinin ümumi uzunluğu 25 min km-dən artıqdır. Əsas gölləri Azərbaycanın ən böyük gölü olan Sarısu, Ağgöl, Hacıqabul və s.-dir.

Ovalıqda torpaqlar əsasən boz, həmçinin şabalıdı, şoran, karbonatlı allüvial-çəmən, çəmən-bataqlıq və s. torpaqlardan ibarətdir. Bitki örtüyündə yarımsəhra və quru çöl bitkiləri əsas yer tutur. Kür çayı sahilindəki tuqay meşələri qırılıb tükənmək üzrədir. Araz çayı sahilində qalan tuqaylar isə xeyli seyrəlməmişdir. Qarabağ düzündə kiçik aralıq meşəlikləri mövcuddur. Yarımsəhra və quru çöl heyvanları var. Vaxtilə ceyran sürülərinin məskən saldığı ovalıqda indi yarımsəhra və quru çöllər gözəlinə ancaq Şirvan Milli Parkında tamaşa etmək olar. Ağgöl Milli Parkı isə ən zəngin ornitoloji parklardan biridir. Hər iki Milli Park haqqında «Xüsusi mühafizə olunan ərazilər» fəslində ətraflı məlumat verilir.

Kür-Araz ovalığı Azərbaycanın əsas suvarma əkinçiliyi rayonudur. Suvarılan torpaqların və ölkədə istehsal olunan əkinçilik məhsullarının yarıya qədərini bu region verir. Ölkədə istehsal olunan pambıq bütövlüklə Kür-Araz ovalığında becərilir. 1980-ci illərin ortalarında ildə 1 mln. tondan artıq pambıq istehsal edən Azərbaycan Respublikasında 7-8 il sonra pambıq əkinini üzümçülük kimi tamamilə tənəzzülə uğramışdır. Yenidən dirçələn pambıqçılıq getdikcə daha çox torpaq sahələrini əhatə edir. Nəticədə 2005-ci ildə pambıq yığım 196,2 min. ton təşkil etmişdir.

Keçmiş SSRİ dövründə respublikada pambıqçılığın sürətlə inkişaf etdirilməsi üçün gübrə və ziyanvericilərə qarşı mübarizə məqsədilə kimyəvi maddələrdən geniş istifadə edilməsi nəticəsində Kür-Araz ovalığının torpaqlarının kimyəvi çirklənməsi baş vermişdir. SSRİ dağılan ərəfədə Azərbaycanda 800 min ha sahə herbisitlər tətbiq olunmaqla becərilirdi. Bu torpaqların 66%-i Kür-Araz ovalığındadır. Ekocöğrafi cəhətdən ən çox çirklənmiş ərazi Muğan və Salyan düzləridir. Burada torpaqların tərkibində xlorlu üzvü birləşmələrdən ibarət olan pestisidlərin miqdarı 0,94 mq/κq-dır. Torpaqda olan DDT-nin miqdarı qəbul edilmiş həddən 9 dəfə çox olmuşdur.

Salyan və Şirvan düzlərində neft çıxarılan ərazilərdə 50 ha torpaq sahələri neftlə çirklənmiş, 3 min ha-dan artıq sahə zibilxanaya çevrilmiş, karxanaların fəaliyyət göstərdiyi 15 ha sahədə torpaq örtüyü dağılmışdır.

Keçmiş SSRİ dağıldıqdan sonra pambıq becərilən torpaqlar dəfələrlə azaldığına görə, zəhərləyici kimyəvi maddələrin miqdarı da o qədər aşağı düşmüş, bəzi çox zəhərli maddələrin (pestisidlərin) istifadəsi qadağan edildiyindən son illərdə vəziyyət xeyli yaxşılaşmışdır.

Uzun illər ərzində suvarılan torpaqlara xidmət edən kollektor-drenaj şəbəkəsi tədricən sıradan çıxmağa başlamış, SSRİ dağılan ərəfədə

və ilk müstəqillik illərində lillənmiş və bitki ilə (xüsusilə qamışla) örtülmüşdür. Ona görə də ümumi uzunluğu 26,5 min km-dən artıq olan kollektor-drenaj şəbəkəsi torpaqları şoranlaşdıran yeraltı suların yalnız 1/5 -nə qədərini axıda bilir.

Magistral suvarma kanallarının süni örtüyə alınmamasına görə böyük su itkisinə yol verilir. Yuxarı Şirvan kanalından filtrasiya olunan su, Mingəçevir su anbarından götürülən suyun 30 %-ni, Yuxarı Qarabağ kanalında isə 20 %-ni təşkil edir. Bunun nəticəsində Baş Şirvan, Mil-Qarabağ, Muğan-Salyan və s. kollektorlara göstərilən təzyiqlə ən azı 2 dəfə artmışdır.

Kollektorların bəziləri demək olar ki, tamamilə sıradan çıxmışdır. Hazırda Xəzər dənizindən Milə kimi çəkilmiş magistral kollektorun yaxın vaxtlarda Mingəçevir və Şəmkir su anbarları sahillərinə qədər uzadılması və daha bir sıra böyük kollektorların çəkilməsi nəzərdə tutulur.

Kür-Araz ovalığının ən böyük sərvəti buranın torpağıdır. Onun şoranlaşması torpaqların məhsuldarlığını o qədər aşağı salır ki, torpağı becərmək əhali üçün sərfəli olmur. Həmin səbəbdən suvarılan torpaqların 400 min ha-ı bu və ya digər dərəcədə şoranlaşmaya məruz qalmışdır. Suvarma mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olması torpaqların selləmə yolu ilə suvarılması və ümumiyyətlə suvarma rejimlərinin pozulması da təkrar şoranlaşmanı sürətləndirmişdir. Həmin səbəbdən təbii landşaft sahələrində də heyvandarlığın inkişafı tənəzzülə uğrayır.

Keçən əsrin 50-60-cı illərində Gürcüstan və Dağıstan respublikalarından qış aylarında eşalonlara doldurularaq Kür-Araz ovalığına gətirilən 100 minlərlə qoyun sürüləri burada qışlayırdı. Mil, Muğan və Şirvan düzlərinin qış otlaqları Azərbaycanla yanaşı, iki qonşu respublikadan gətirilmiş qoyunların otarılması üçün kifayət edirdi. Hazırda keçmiş qış otlaqlarının bir çox yerlərində torpaq və bitki örtüyü o qədər çılpalaşmışdır ki, onlar qış otlaqları kimi əhəmiyyətini itirmişdir.

Kür çayı axımının Mingəçevir su anbarı vasitəsilə tənzimlənməsi uzun müddət ovalıqda Kürün daşqın sularının yaratdığı fəlakətlərə son qoydu. Onlardan biri də malyariya xəstəliyinin qarşısının alınmasıdır. Axım tənzim edildikdən sonra daşqın sularının toplandığı çala, axmaz, kiçik göl və gölməçələr quruduğundan və aparılan tibbi sanitariya tədbirləri nəticəsində xəstəliyin demək olar ki, qarşısı alındı. Lakin son illərdə malyariya xəstəliyinə tutulma hallarının müşahidə edilməsi və Kür-Araz ovalığının hər yerində ağcaqanadların çoxluğu yeni tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. İnsanların bütün həyatı boyu rahat yaşaması və istirahət etməsi üçün mane olan ağcaqanadların kökünün kəsilməsi aran rayonlarının əksəriyyətində bir ekocoğrafi problem kimi qəbul edilməlidir. Bu məsələ bütün Xəzər sahilində, o cümlədən ölkənin paytaxtı Bakıda və Abşeron yarımadasında da insanları çox narahat edən problemlərdən biridir.

Kür-Araz ovalığında yaşayan əhalinin 70-80 %-nin içməli su kimi Kür çayından istifadə etməsi də qarşısı alınmalı olan əsas məsələlərdən biridir. Kür-Araz çayları Gürcüstan və Ermənistan respublikalarında ifrat dərəcədə çirkləndikdən sonra, onların suyundan Azərbaycanda içməli su kimi istifadə olunması və Talış məntəqəsindən Kür su kəmərləri ilə həmin suyun Bakıya verilməsi yol verilməzdir.

Son illərdə Kür çayının aşağı axımında xüsusilə, Salyan və Neftçala rayonlarında baş verən daşqınlar əhalini çox narahat edir. Kürün daş-

ması son 30 il ərzində Xəzər dənizində səviyyənin 2,5 m-dən artıq qalxması nəticəsində çayın eroziya bazisinin də o qədər qalxması ilə əlaqələndirilməlidir. Belə ki, eroziya bazisinin qalxması nəticəsində çayın aşağı axınında sürət sifira yaxınlaşmış, Əli-Bayramlı şəhərindən sonra Kürün gətirmələrinin çökməsi prosesi başlamış, buna görə də çayın məcrası xeyli daralmışdır. Odur ki, Xəzər dənizinin səviyyəsi qalxana qədər Kür çayında su sərfi 2000 m³/san-ni keçən hallarda daşqınlar baş verirdisə, çayın sahillərində yeni bəndlərin hündürlüyünün artırılmasına baxmayaraq, indi su sərfi 1700 m³/san-ni keçdikdən sonra daşqınlar baş verir.

Son illərdə bütün dünyanı lərzəyə salan cənubi-şərqi Asiyada başlayan quş qripi epidemiyası artıq Avropaya qədər yayılmışdır. Qızılağac Dövlət qoruğu və Ağgöl Milli Parkı kimi ornitoloji mühafizə olunan əraziləri olan Azərbaycan da bu xəstəlikdən yan keçməmişdir. Arktikadan tropik qurşağa qədər köçəri quşların məskəni və ya dayanacaq yerləri olan daha bir çox göllər, su anbarları, bataqlıqlar və Xəzər dənizi sahillərində quşları cəlb edən yemlə zəngin olan sahil dayazlıqları və körfəzlərin hər birində quş qripi yayıla bilər. Yenicə başlayan H5 N1 virusunun yayıldığı bu ekoloji fəlakətin qarşısının alınması üçün beynəlxalq təşkilatlar və dünya ölkələrinin birgə fəaliyyət göstərmələrinə baxmayaraq, çox şey bu ərazilərdə yaşayan insanların özlərindən asılıdır. Kütləvi informasiya vasitələrinin verdiyi bütün məlumatlara düzgün riayət etməli və hər bir adam «hamı hamı üçün» prinsipi ilə yaşamaq və fəaliyyət göstərməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Халилов Ш.Б. Водохранилища Азербайджана и их экологические проблемы. Баку, 2003.
2. Xəlilov Ş.B. Azərbaycanın ekocoğrafi problemləri. Bakı, 2006.

О СОВРЕМЕННЫХ ЭКОГЕОГРАФИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМАХ КУРА-АРАЗСКОЙ НИЗМЕННОСТИ

Ш.Б.ХАЛИЛОВ

РЕЗЮМЕ

В Кура-Аразской низменности, известной на протяжении многих лет как важный регион орошаемого земледелия и зимних пастбищ, за период начавшегося 20-25 лет назад застоя, значительно ухудшилась экогеографическая ситуация. Площадь засоленных земель превысила 400 тысяч гектаров, растительный покров во многих местах подвергся деградации, повысилась засоленность воды в озерно-болотных комплексах, а так же имели место другие нежелательные процессы.

**REGARDING THE CONTEMPORARY ECOGEOGRAPHICAL
PROBLEMS OF KUR-ARAZ LOWLAND**

Sh.B. KHALILOV

SUMMARY

The Kur-Araz lowland has been an important region of the irrigative farming and agricultural hibernation in Azerbaijan over many years. Ecogeographical situation there has been deteriorated significantly since the stagnation period started 20-25 years ago. The area of salinity has exceeded 400 000 hectares of soil and the vegetation cover has been degraded. The water salinity has been increased within the lake/swamp zones. The other undesirable processes has been taken place in general.